

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM XLIX

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

NICOLAE GUDEA - Cluj-Napoca

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

ILIE LASCU - secretar de redacție

RADU OTA - membru

CONSTANTIN INEL - membru

GENU POP - webmaster

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriiialba.ro; www.anuarulapulum.ro

© 2012 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

XLIX

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXII

Tehnoredactare: ILIE LASCU

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA

Textele nepublicate nu se restituie.

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

STUDII – STUDIES

GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, BOGDAN CONSTANTINESCU, Despre analizele pieselor de aur din atelierul de bijuterii de la Cheile Turzii – Peștera Caprelor/Peștera Ungurească.....	1
<i>About the analyses of golden artifacts from jewelry workshop at Cheile Turzii /Peștera Caprelor-Peștera Ungurească.....</i>	9
MARIUS CIUTĂ, ANTONIU MARC, Locuirea Decea Mureșului de la Șeușa „Gorgan” (com. Ciugud, jud. Alba).....	13
<i>The Decea Mureșului habitation from Șeușa - „Gorgan” (com. Ciugud, Alba County).....</i>	32
GABRIEL BĂLAN, RADU OTA, Situl arheologic de la Micești - Cigaș (mun. Alba Iulia, jud. Alba).....	41
<i>Archaeological site at Micești – Cigaș (Alba Iulia city, Alba county)</i>	58
BEATRICE CIUTĂ, Contributions to the reconstruction of vegetal diet of Cehăluț-Hajdúbagos communities	63
<i>Contribuții la reconstituirea dietei vegetale a comunităților Cehăluț-Hajdúbagos.....</i>	68
ILIE LASCU, Gropi rituale descoperite în așezarea din prima vârstă a fierului de la Alba Iulia „Recea”.....	73
<i>Ritual pits discovered in the Early Iron Age settlement from Alba Iulia „Recea”.....</i>	81
DOINA BENEĂ, Aspecte militare ale organizării provinciei Dacia pe râul Mureș.....	85
<i>Einige Bemerkungen über die Militärorganisation der Provinz Dacia auf dem Fluss Mureș</i>	98
RADU CIOBANU, Un zeu enigmatic la Apulum: Syrgastos – Pataros - <i>TEIANΩN</i>	103
<i>Un dieu énigmatique à Apulum: Syrgastos – Pataros - TEIANΩN..</i>	107
DANIELA CIUGUDEAN, Another Roman grave with military equipment from Apulum.....	109
<i>Un alt mormant cu echipament militar roman de la Apulum.....</i>	122
LIANA OȚA, Ceramica lucrată cu mâna din mormintele din Moesia Inferior.....	131
<i>Hand-made pottery found in graves from Moesia Inferior.....</i>	140

AUREL DRAGOTĂ, GEORGE TOMEGEA, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, MATEI DRÎMBĂREAN, Materialul numismatic descoperit în necropola de la Pîclișă- „La Izvoare” (mun. Alba Iulia, jud. Alba).....	147
<i>Numismatic material discovered in the necropolis from Pîclișă – ”La Izvoare” (Alba Iulia city, Alba County).....</i>	154
DEZBATERI – DEBATES	
CRISTIAN IOAN POPA, Inelul de devoțiune de la Vinerea și problema inelenor marianice medievale.....	157
<i>The Devotional Ring from Vinerea and the Virgin Mary Monogram Rings in the Middle Age.....</i>	184
RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS	
DAN ANGHEL, Tehnici de prelevare utilizate pentru salvarea optimă a obiectelor de patrimoniu.....	191
<i>On-site sampling techniques used for optimal salvation of heritage objects.....</i>	196
Lista autorilor	199

UN ZEU ENIGMATIC LA APULUM: SYRGASTOS – PATAROS - ΤΕΙΑΝΩΝ

RADU CIOBANU
Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia

Cuvinte cheie: Dacia Syrgastos, Patara, Lycia, Tios, Bythinia, sincretism religios

Mots clés: Dacie, Syrgastos, Patara, Lycie, Tios, Bythinie, syncrétisme religieux

O inscripție descoperită accidental în cursul unor lucrări de amenajare a cursului Mureșului, în apropiere de podul rutier de la ieșirea din Alba Iulia¹, împreună cu alte monumente importante din vechile așezări de la Apulum, aduc în discuție câteva observații de detaliu asupra sincretismului religios din Dacia, fenomen intens discutat în ultima vreme de către cercetători².

Traducerea textului, scris în grecește, nu implică dificultăți deosebite însă identitatea zeului căruia îi este consacrat monumentul poate prilejui încă diverse nuanțări de detaliu. Traducerea inscripției ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ ΕΥΧΗΝ ΔΙΙ ΣΥΡΓΑΣΤΩ³ este așadar: „*Ptolemaios a închinat (monumentul) zeului Syrgastos*”. Ar fi de observat în treacăt formula ΕΥΧΗΝ, ce se regăsește frecvent în cadrul textelor votive scrise în grecește și care este un soi de echivalent pentru *V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)* din latină (Fig. 1, 2).

Prof. Piso comentând inscripția în chestiune amintește o serie de monede de epocă imperială emise la Tios, în Bythinia, și o inscripție, CIL V 4206, descoperită la Brixia, toate având legătură, într-o formă sau alta, cu această divinitate al cărei nume apare transcris sensibil diferit în fiecare caz în parte : *ΖΕΥΣ ΣΥΡΓΑΘΗΣ*, *ΖΕΥΣ ΚΥΡΓΑΧΙΟΚ* sau *Dis Surgasteo Pataro*. Pe de altă parte, S. Nemeti, discutând prezența masivă la Apulum a unor divinități din Asia Mică, consideră că acestea și-ar afla obârșia exact acolo, sosind la Apulum odată cu diverse categorii de populație din acea zonă a imperiului⁴. Deși

¹ Moga, Piso, Drîmbărean 1998, p. 109-111, fig. 1, a-b.

² Vezi în special Nemeti 2005 cu întreaga bibliografie a problematicei în discuție.

³ Piso IDR III/5, 706. Ultima literă, Ω, este totuși lizibilă. Transcrierea făcută de prof. Piso apare cu ω.

⁴ Nemeti 2008, p. 179-183. Autorul identifică în context o serie de zei „naționali” din Asia Mică cinstiți și în Dacia, implicit la Apulum, printre care *Bussurigijs*, *Bussumarus*, *Narenos*, *Sittakomikos* sau *Syrgastos*, însă originea lor exactă ar trebui nuanțată pentru că o parte dintre aceste divinități sunt celtice, cum ar fi de pildă, primele două din seria citată aici. Numele acestora avea o semnificație clară în limba celtică în cadrul enclavelor de Tolostobogi, Trogmi și Tectosagi din Asia și a căror putere a fost înfrântă de romani abia în anul 189 a.Chr. în urma victoriilor armatei conduse de Gnaeus Manlius Vulso.

lucrurile sunt cât se poate de corecte în principiu, așa cum vom încerca să demonstrăm în continuare, acestea nu ar trebui interpretate global drept o categorie clar conturată a unor divinități barbare, venite la Apulum din Asia Mică, odată cu neguțatori sau militari de acolo, ce aveau să le arate prețuire și să le cinstească apoi, sub diverse nume în prospererele așezări de lângă malurile Mureșului. Poate că *Deus Syrgastos* din inscripția amintită aici, constituie exemplul cel mai ilustrativ în această direcție și în același timp un caz oarecum aparte în seria divinităților microasiatice atestate la Apulum.

Există în analiza numelui acestui zeu enigmatic două mari categorii de surse care îl amintesc și pentru că acestea se eșalonează pe paliere cronologice diferite vom încerca să le abordăm separat pe fiecare.

Inscripția CIL V 4206 – ILS 4078 prezintă cel mai mare interes din punctul nostru de vedere pentru că în ea se regăsesc elemente de detaliu care aduc informații importante cu privire la originea lui *Deus Syrgastos*. Textul acesteia este următorul: *Dis paternis / Surgasteo' / magno / Pat(a)ro / Q(uitus). M(arcus). Tryphon / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Traducerea ar fi așadar: „Zeului strămoșesc (sau de acasă) marelui *Surgasteus Patarus*, *Quintus Marcius Tryphon* și-a îndeplinit făgăduiala, cu bucurie, (și) cu îndreptățire”. Lasând deoparte ușoara inadvertență, *Syrgastos-Surgastos*, explicabilă prin transcrierea lui Y în U din greacă în latină, conform aceleiași reguli ca în cazul *Syria-Suria* de pildă, atenția se îndreaptă către *Patarus*, numele fiindu-ne cunoscut prin diverse surse ale autorilor clasici pe care le vom examina îndată. În primul rând se știe că *Patara(ae)* era un prosper oraș port din vechea Lycie, adică Anatolia din Turcia de astăzi, situat la vărsarea râului Xanthos. Acolo exista în antichitate și un străvechi oracol al lui Apollo, amintit între alții și de Horațiu (*Apollo Delius et Pataraeus*) consultat doar în cursul a șase luni din iarnă de peste an și unde slujea o preoteasă, asemenea *Pythia*-ei de la Delphi. Strabo ne lasă chiar o descriere detaliată a așezării de acolo: „Orașul *Patara*, care urmează după cel de la *Xanthos*, este considerat drept unul dintre marile orașe ale țării și mai are și un port, și de asemenea un templu al lui Apollo, pioasă ctitorie a lui *Patarus*. *Ptolemeu Philadelphus*, refăcând din temelii cetatea, vru ca ea să fie numită de aici încolo *Arsinoe* din *Lycia* însă vechiul nume s-a impus în continuare” (Strabo, *Geographia*, XIV, 3)

Ce aflăm așadar din acest pasaj deosebit de interesant cu privire la orașul în cauză? Strabo amintește de un erou eponim al așezării, *Pataros*, care ridică acolo un templu al lui Apollo, unde se afla probabil și oracolul cunoscut și cântat de Horațiu. Însă pe de altă parte, se cunoaște faptul că expedițiile grecești din antichitate, în urma cărora iau naștere o bună parte dintre cetățile renumite din zona cunoscută sub numele de *Magna Graecia*, din Italia, de pildă, erau conduse de câte un *oikistès*. Amintim în treacăt tocmai despre zona aceasta a continentului, pentru că e mai bine documentată până în momentul de față, însă

lucrurile rămân practic neschimbate pentru oricare dintre ținuturile unde grecii au ridicat orașele de peste mări. *Oikistès* era considerat așadar erou și zeu deopotrivă, care trebuia nu numai să conducă iscusit drumul plin de primejdii de pe întinsul nemărginit al mării însă așeza și temeliiile unei cetăți-înfloritoare în locurile unde se stabilea la capătul călătoriei. *Oikist*-ul, sau *archeghetes* cum mai este cunoscut, era apoi venerat după moarte cu cea mai mare cinste, iar mormântul său devenea unul dintre locurile cele mai sacre ale cetății întemeiate de către el. De multe ori în chip de recunoștință pentru reușita expediției și prosperitatea viitoarei cetăți întemeiate departe de casă, în locul de popas era ridicat un templu al lui Apollo, pentru că sub semnul său se situau marile înfăptuiri ale grecilor⁵. Este cu atât mai interesant a remarca în acest sens că o serie de sanctuare consacrate lui Apollo *Archeghetès*, considerat drept zeul ocrotitor al expediției și al *oikist*-ului ei, erau ridicate uneori chiar și înainte de fondarea propriu-zisă a cetății, pe locul unde aceasta urma a fi construită. Am evocat aici aceste scurte observații căci circumstanțele în care a avut loc și întemeierea cetății Patară, adoptând probabil tocmai numele lui *Pataros*, poate chiar *oicist*-ul expediției în urma căreia avea să ia naștere așezarea însăși, se înscrie tocmai într-un astfel de context sacru.

Pe de altă parte, se poate presupune că Apollo însuși, în cadrul precis al cetății din Lycia, evocate aici, nu ar fi decât un zeu local, asimilat acestuia și al cărui nume nu se cunoaște, sau nu s-a păstrat. Dacă lucrurile s-ar prezenta în această lumină atunci zeul amintit de inscripția lui Quintus Marcius Tryphon de la care am pornit scurta noastră investigație, ar putea fi tocmai acest enigmatic Syrgastos. Deocamdată, în lipsa unor alte informații suplimentare, această din urmă ipoteză, conturată aici, se dovedește în clipa de față mai puțin plauzibilă și poate fi luată în discuție cu foarte multă prudență.

În al doilea rând ar trebui examinate informațiile ce se pot desprinde din seria de monede emise la Tios cu *ZEYΣ ΣΥΡΓΑΘΗΣ*, *ZEYΣ CΥΡΓΑΧΙΟC* în epoca imperială. Despre această cetate situată în Bithynia, străveche provincie din N-V Turciei actuale, se cunosc mai multe lucruri desprinse mai ales tot din scrierile lui Strabo, autor evocat deseori aici. Ținutul unde avea să ia naștere cetatea Tios, sau Tieum *Τειον/Tieion* cum apare în text, se afla în stăpânirea unor populații scytice pe care Strabo îi numește Cauconi: „*Cât despre Caucones, pe care istoria îi vede stabiliți pe coastele Pontului Euxin, în urma Mariadyni-lor, și al căror ținut se întindea până la fluviul Parthenius, ei aveau drept capitală orașul Tieum și dacă am da crezare unor autori vechi, care îi atribuie o origine scytică, alții îl consideră colonie macedoneană, sau chiar întemeiat de Pelasgi.*

⁵ Despre *oikistès* și rolul fundamental al acestuia în cadrul întregii expediții precum și în întemeierea coloniilor de peste mări, în special în lumea bazinului mediteranean, Caratelli 1996, p. 141-176.

(...) Tieum este doar o mică întindere de pământ despre care nu ar fi mare lucru de spus decât că Philacteros, descendent al familiei regale a Attalizilor, era originar de aici...” (Geographia, XII, 3, 8)

Tot din textele lui Strabo se mai cunoaște și faptul că în cetatea Tios (Τίος/Tíos; Τειιον/Tieíon) se afla și un templu consacrat lui Dionysos și Iupiter. Se mai știe de asemenea că cetatea însăși a fost întemeiată de coloniști sosiți din Milet, la fel ca majoritatea celor din Pontul Euxin, iar zeul sub autoritatea căruia a avut loc aceasta fusese tocmai Dionysos. În cele ce urmează ar trebui să observăm evoluția tipologică a monedelor emise de Tios, începând cu 300 a.Chr. La vremea aceea Tios, Sesamus și Cromna, orașe și râuri din ținutul în chestiune, apar împreună pentru a celebra o altă cetate înfloritoare din vecinătate, anume Amastris. Tios, dobândind autonomia către anul 282 a.Chr., avea abia atunci să emită singur monedă și unele reprezentări aveau menționat pe avers numele râului la gura căruia se afla orașul și care în antichitate era cunoscut sub numele de Billaeus, astăzi Filyas⁶. Cum iconografia orașului însuși nu interesează acum, să examinăm pe cea legată de enigmaticul ΖΕΥΣ ΣΥΡΓΑΘΗΣ, ΖΕΥΣ CΥΡΓΑΧΙΟC.

Un as emis la Tios în vremea lui Domițian, probabil între 81 și 96 p. Chr., constituie un punct de referință util pentru demersul nostru (Fig. 3). Pe avers apare profilul împăratului cu legenda ΑΥΤ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ Γ, iar pe revers, cu legenda ΖΕΥΣ ΣΥΡΓΑΣΤΗΣ ΤΕΙΑΝΩΝ, imaginea în picioare a unui personaj seminud, cu un veșmânt drapat amplu pe umărul stâng, ce ține în mâna dreaptă o *patara*, iar în stânga un sceptru. Este imaginea aproape clasică a lui Iupiter și din acest motiv multe comentarii nu sunt de făcut aici. Mai interesantă este însă tocmai legenda care amintește pe zeul Syrgastos „cel din Tios”, după cum inscripția comentată înainte îl numește pe același zeu, „Pataros” sau „din Patara”. Care dintre cele două epitete, sau epicleze cum se mai numesc acestea în limbajul epigrafic de specialitate, poate fi cea exactă? Având în vedere cele amintite până acum, considerăm că ambele epicleze au în vedere aceeași stare de fapt, anume că este vorba de un zeu ocrotitor al unor porturi, cum erau și Patara din Lycia, sau Tios din Bithynia și tocmai de acesta ar trebui legat sensul sacru al acestui zeu enigmatic.

Întorcându-ne, în sfârșit, la inscripția de la Apulum, de la care am pornit în scurta noastră incursiune, este de amintit faptul că în așezările romane de aici mai ne sunt cunoscute inscripții consacrate unor divinități ocrotitoare de

⁶ Despre toate datele legate de Tios și seria de monede emise acolo, există un articol interesant pe un site internet ce oferă extrem de ample detalii cu întreaga problemă, <http://www.snible.org/coins/hn/bithynia.html#Tium>

orașe tot din Bithynia, cum ar fi de pildă Cimistenos⁷, de la *Kimistino*, care ar putea fi numele unei localități greu de localizat în teren, probabil din apropierea râului Assardarassi din Turcia de azi⁸. Și în acest caz, ca și în toate celelalte evocate până acum este vorba așadar de niște divinități ocrotitoare ale unor orașe porturi, aflate în imediata vecinătate a unor cursuri de apă și poate că în acest fapt se află și cheia de înțelegere a sensului sacru al zeului enigmatic căruia Ptolemaios, probabil un sclav greco-egiptean după nume, îi consacră inscripția descoperită la Apulum.

UN DIEU ÉNIGMATIQUE À APULUM: SYRGASTOS – PATAROS - *TEIANQN*

RÉSUMÉ

Suite à la découverte d'un monument votif consacré à un dieu très peu connu dans cette région de l'empire romain, dont le nom est mentionné par les sources littéraires ou épigraphiques comme Syrgastos-Pataros, l'auteur essaye de ramasser toutes les informations disponibles autour de ce sujet afin de dresser une image plus cohérente concernant sa présence dans cette province bien lointaine de son pays d'origine. Une inscription (CIL V 4206) consacrée à Syrgastos Pataros, mentionné en tant que dieu « des ancêtres » de la cité de Patara, une florissante ville portuaire de la Lycie, fondée par les Grecs de Milet, s'avère un bon point de départ pour cette démarche. Une autre mention de ce dieu est celle connue sur une série de monnaies émises à Tios, ville portuaire fondée toujours par les Grecs de Milet, mais située en Bythinie cette fois, consacrée à *TEIANQN*.

Il s'agit donc d'une divinité protectrice des villes portuaires situées en Asie Mineure, région de provenance de plusieurs négociants ou esclaves aisés qui venaient de s'installer en Dacie.

LISTE DES ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1 Autel votif consacré à *Deus Syrgastos* par Ptolemaios, découvert à Apulum
 Fig. 2. Détail avec le champ épigraphique de l'autel consacré à *Deus Syrgastos* par Ptolemaios
 Fig. 3. As émis à Tios pendant l'époque de Domitien:

Abrevieri bibliografice:

- Berciu, Popa 1963 - I. Berciu, Al. Popa, „I.O.M. Cimistenus à Apulum”, *Latomus*, XXII/1, 1963, p. 68-75.
 Berciu, Popa 1964 - I. Berciu, Al. Popa, „Monumente epigrafice din Apulum (IV)”, *Apulum*, V, 1964, p. 167-203.
 Berciu, Popa 1978 - I. Berciu, Al. Popa, „Le culte de I.O.M. Cimistenus en Dacie romaine”, (ed. M. J. Vermaseren, M. B. De Boer) *Hommages à Maarten J. Vermaseren (III)*, Leiden, 1978, p. 974-979.

⁷ Piso, IDR III/5, 208, 209 cu comentariile de rigoare.

⁸ Berciu, Popa 1963, p. 68-75; idem 1964, p. 168-170; idem 1978, p. 974-979.

- Caratelli 1996 - G. P. Caratelli, *Profil de l'histoire politique des Grecs en Occident, in Grecs en Occident*, (catalogul expoziției *Grecs en Occident*, Palazzo Grassi, Venetia 28 III-8XII 1996), Milano, 1996, p. 141-176.
- Moga, Piso, Drîmbărean 1998 - V. Moga, I. Piso, M. Drîmbărean, „Quatre monuments epigraphiques d'Apulum decouverts dans le lit de Mureș”, *ActaMN*, 35/I, 1998, p. 109 – 119.
- Nemeti 2005 - S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.
- Nemeti 2008 - S. Nemeti, „Zeus Sarnendenos”, *EphNap*, XVIII, 2008, p. 179-183.
- Piso IDR III/5 - I. Piso, *IDR III/5, Inscriptions d'Apulum*, Paris, 2001.

Fig. 1 Altar votiv consacrat lui *Deus Syrgastos* de către Ptolemaios, descoperit la Apulum.

Fig. 2. Detaliu cu câmpul epigrafic al altarului consacrat lui *Deus Syrgastos* de către Ptolemaios.

Fig. 3. As emis la Tios în vremea lui Domițian.